

НИКОЛАЙ ШАБАЕВ,
ПОЭТ, ЖУРНАЛИСТ

Агууехэ Илалтын 65 жэлэй ойе угтуулан

ДАЛАН ХАЛЬҺАН

ДОМОГ ТҮҮХЭТЭ АГЫН ДАЙДЫЕ ЗҮҮН ДАЛИДАА ҮРГЭЖЭ, АЛДАР СУУНЬ АЛАД СААГУУР СУУРХУУЛҺАН ОНОН ГОЛ АЛИШЬЕ САГТА НЭГЭЛ ЯНЗААР, ТОМООТОЙ ТҮБШЭН, АМИДАРАЛТА УНАЯА ТУУЖАЛ БАЙДАГ. ХЭДЭН ОЛОН ЗУУГААД ЖЭЛНҮҮД СОО ХАЛТАШЬЕ ХУБИЛААГҮЙ ЮРТЭМСЫН УРАСХАЛ ГЭЭШЭ АЙХАБТАР ТҮРГЭНӨӨР КЭЛГЭЛДЭЖЭ БАЙДАГ АРАД ЗОНОЙ АЖАБАЙДАЛАЙ АМА ХЭЛЭГҮЙ ГЭРШЭЛ ЮМ БЭЗЭ...

ГОЛОЙ МҮНӨӨ УРДАЖА БАЙДАГ НАБААР МУХАРИЖА ОШОНОН ТҮРҮҮШЫН ДУНАЛ ДАХАЖА БИИ БОЛОНОН ОНОН МҮРЭН, ГЭНТЭ ДОМОГЛОН ХӨӨРЭЖЭ ЗАХАЛШОО НАА, ЮУН ГЭЭШЬЕ ХӨӨРЭХЭ БАЙГАА ХАБ?..

Амгалан, түбшэн ажаһууха дурагүй арад зон байд гээд лэ ажабайдалдаа тад һөөргэ хубилалтануудые зохёогоод, тэрэ хубилалтануудаа зоболон үзэжэ дабажа байха шарнууд гэбэл, Онон мүрэнэй дунал бүхэнэй нэжээд гээ һаа үнэндөө дүтэрхы байхадаа болохо.

Хүн түрэлтэнэй хэдэн үеын хара мяхаараа, улаан шуһаараа оролдожо байгуулһан амгалан байдалые гансаха далайгаад лэ үгы хэжэ гү, али үндэһөөрнь хубилгажа хаяха шарнуудай хэды олон байһые агууехэ Совет гүрэндэ эрдэмтэй, номтой эрэ боложо үндыһэн хадаа ойлгоно гээшэбди.

Тиигэжэ үшөө нэгэ зоболонто тама өөртөө зохёоһон хүн түрэлтэн...

ХХ зуун жэлэй тэн багаар алтан дэлхэйн арад зоной тархида бууһан зоболонто тамын дүлэн соогуур габ гансахан сүлөөтэ гүрэнэйнгөө эрхэ, хүлдэ аршалжа, абаржа гараһан олон түмэнэй нэгэн тухай энээхэн хөөрөөмни...

Агуухэ Эсэгийн дайнай илалтаар дүүрэхэн энээхэн 65 жэлэй хугасаа соо хүн зоной оройдоол хоёр үе нэлгэлдэжэ байна шахуу, дайнаа хойшо жэлнүүдтэ түрэхэн зон мүнөө бэээ хүсэжэ, үбгэд боложо ябана. Гэбэшье хүн бүхэниинь һургуулиин номуудһаа эхилээд, али олон номууд, газетэ, журналнууд соогуур, Берлиндэ, Бранденбургын хаалгын дэргэдэ, дүрэ зурагаа абхуулһан залуухан 1 ород, 4 буряад хүбүүдэй зураг һанана ёһотой. Бишье һанагшаб. Тэрээхэн зураг харахадаа хүдөөгэй шэрхи буряад хүбүүд, шуран, солбон, ямарханшье бэрхэшээлые бэрхэшээл гэжэ анхарангүй, немецүүдые тууһаар туугаад лэ, Берлин хүрэтэр ябаһаар ябаад хүрэхэн, одоол баатарнууд гэшэнь эдэл байна ха даа гээд һанадаг бэлэйб...

Сталинградай 62-хи армиин политтаһагай гэрэл зураг буулгадаг корреспондент, Яруунын аймагһаа гарбалтай Семён Митупович Дугароной 1945 оной май һарада буулгаһан тэрээхэн зураг дээрэхи табанай тэгэн дундань — *Бата-Мүнхэ Лодонович Лодонов...*

Агын дайдые бүһэлжэ урдаһан Онон голой адаг багаар, нүгөө эрьедэнь, һаял мүндэлжэ байһан колхозуудай нэгэн — «Шэлэ» колхоз Хужарта байһан юм.

Үлгы ехэ Буряад дайдын үзэсхэлэн һайхан энээхэн буланда 1923 ондо Бата-Мүнхэ Лодонович түрэхэн байна. Бишыхан Бата-Мүнхын Ононой эрьеэр, шугы соогуур шубуу шонхортой сэнгэнээр, наадаһаар, тала дайдаараа тугал, хурьгадаа эрьюулһээр, тууһаар 6-тай боложо ябахадань Хужарайхид буусаяа урлижа, Онон голой зүүн эрьедэ, мүнөө байһан Урта тосхоной һуури табижа, түбхинэнэн байгаа. Тэрэл 1929 онһоо уртынхидай түүхээ тоолоһоор байтар 80 жэл үнгэршэбэ.

Талын нүсэгэн гүбээнүүдые орёоһоор, баруун тээһээ зүүлжээ годирһоор урдажа байдаг Урта голой адагта буусаяа түхээрһэн энэ тосхон тэрэ гэнээр голойngoо нэрые зүүжэ ябана. Ага нютагай зүүн урда буланда буддын шажантанай томохон түбүүдэй нэгэн болохо Сүүгэл дасанай һуури табигдажа, тэрэ багай, мүн эндэнээ холошье бэшэ

Монгол ороной хүзэгтэнэй олон түмөөрөө бараалхадаг газар болоһон, тиигэжэ монголшууд дасан зорижо гараһан замайнгаа эсэс багаар, аяшархандаа юм гү, энээхэн горхониие «Урта» (Буряадаар “УТА”) гээд лэ нэрлэһэн байхадаа болоо. Ябашье энэ буряад тосхоной нэрэдэ монголой нүлөөн элил даа...

Уртынхидай колхозойнгоо ажабайдал хүгжөөжэ, бэээ сэгнэжэ, хүл дээрээ эгээл гаража байха хирэдэнь Эсэгийн ехэ дайн эхилээ бэлэй.

Тиигээд лэ колхозой алтан жаса – хүдэр шиираг хүдэлмэришэ хүбүүд мордоол бэд даа. Эдир ябаһан Бата-Мүнхэшье энэ үйлэһөө зайсаагүй, 1942 оной мартын 1-дэ, 19 наһатайдаа, сэрэгтэ мордоо бэлэй...

Сталинград шадарай тулалдаанда «Сибириин зэрлиг дивизи» гээд зар тараһан, энэнь бүгэдэндэ эли бэээ, энэ дивизиин эхи үндэһэниинь Шэтын областиин «Татархай» («Безречная») станцида байха. Эндэл Эрхүүгэй, Шэтын областьнуудһаа, Яхад, Буряад республикануудһаа хүбүүдые суглуулжа, 1942 оной мартын 1-һээ июниин 13 болотор 321-хи дивизиине бии болгоһон байха юм. Энэ үе хадаа дайнай эгээл хүшэр хүндэ үенүүдэй нэгэн байгаа, Совет сэрэгэй газар газартаа сухарижашье байһан үе хэн, сэрэгшэдэй плендэ абтаха ушарнууд олон, манай сэрэгшэдэй нураг суугүй үгы болошохо ушарнууд баһал олон байгаа гээд түүхэшэдэй бэшэһэн баримтанууд байдаг.

3 нара хахад шахуу сэрэгэй хургуули гараад лэ, юниин 13-да баруун тээшээ мордобод. Эндэһээ гараһан бүхэли дивизи 15 хоног ябажа Сталинград хүрэбэ.

– Ноябрьрин 19-дэ ехэ добтолго эхилээ бэлэй. Манай сэрэг Сталинград хотые эзэмдэжэ ерэһэн немецүүдые хожомынь хүрээлхэ һэдэлгэээ эндэһээшье эхилһэн байхадаа болоо. Наадан бэшэ ха юм даа, аймшагтайшье байгаа хэн, – гэжэ аяар 68 жэлэй саана үнгэрһэн ябадалаа Бата-Мүнхэ Лодонович дурсаһаар нуутараа хөөрөөгөө таһалдуулан, юуншье тухай юм, бодолгото болон нууцана. Дайн байлдаанай болоһон, тиихэдэ өөрынгөө ябаһан

газарнуудаар, бодолоороо тэндэ хүрэжэ ошоод, ябашье ябаа аалам..? Ябад гэг лэ даа, яарал маанарта үгы ха юм...

... Бата-Мүнхэ Лодоновичай байшан гэрэй арада байһан бишыхан зуһалан соо хөөрэлдэжэ һуунабди. Газааһаа Лыгжима төөдэй орожо ерээд, хониной мяханай бусалжа байһан түмэр зуухан соохи галдаа аргал нэмэжэ һэргээнэ...

Минии үбгэнтэй хөөрэлдэһэйб гэжэ ерэхэмни гаража ябашаһан, үгы байгаа.

– Үхэрөө эрьежэ ерэхэмни гээд ошоно һэн, ииһээр бии болоно ааб даа, – гэжэ хүгшөөгэй хэлэхэдэ газаа гараад, хорёо хотыень шэншэжэ, гэр тойрон ажахыдаа хэрэгтэй зэр зэмсэгүүдэйн, түлээ залһанайн нарин нягтаар табяатайе ажаглаһаар ябатарни гэнтэ нэгэ сухалтай, бээер багашага сагаан нохой бии болоод.., төөдэйн ойромни үгы һаа яхашье байгаа юм һэнбиб... Лыгжима төөдэйн нохойгоо хараад:

– Үбгэн ерэбэ даа гэхэтэй, – Бата-Мүнхэ Лодонович велосипед

хүтэлэнхэй хорёо руугаа орожо ерэбэ. Үбгэжөөл угһаа гэмэргэн ха:

– Гайхалтай саг болоод байна гээшэб даа? Хэдэн жэлэй дайн соогуур хэды олон хүнүүдэй ами наһаар абарагдаһан энэ ехэ гүрэниие ойрын саг соо гансаханшье һомо хүргэнгүй һалгаажа хаябал. Иигээд харахада мүнөө хэндэшье юуншье хэрэггүй, хуу һандаржа, һалажа байна. Тэрэ ехэ таряалан, тэрэ олон адуу мал...

Яахабши теэд, арад зоной тархида бууһан ээлжээтэ нэгэ зоболон, ээлжээтэ нэгэ гайхал бэээ. Дайнай газарта алалсаа, хюдалсаа харахыса хараһан, үлэдхэ, даарахыешье үзэһэн, дайнай һүүлээрхи амгалан ажалдаа ами бэээ сүм зорюулжа, хоёр наранай хоорондо хүдэлхысэ хүдэлһэн хүнэй досоо багтанагүй ха юм даа...

– ...Манай 321-хи дивизидэ, баруулхадаа, буряадууд ехэ олон һэмди. Сасуутан хоёр – Бооржоһоо Балданжабай

Базар Сагаан-Шулуутайнаа Бата Рабжаев хоёр бии нэн. Тэдэ хоёрнишые мүнөө үгы даа. Иигээд лэ үдэр хоногоор үсөөрэгдэжэ байна гэшэ бээ... Дайнай дүүрэхэдэ Берлиндэ оройдоол 7 буряад хүбүүд байгаабди. Эрхүүгэй Озонов гэжэ майор байгаа...

Хөөрэлдөөмнай саашаа ябажа захалба ха.

Дайн гэшые зүүдэндээшые үзөөгүй ябаһан залуу хүбүүд гэб гэнтэ иимэ ехэ хүлгөөн соо орошоходоо мэгдэжэ абаһан байха. Тохёолдоод байһан ушар байдалаа зүбөөр сэгнэжэ ойлгохын тула саг хэрэгтэй. Эбсэшгүй хоёр ехэ хүсэнэй урда урдаһаань тулаад, тойроод байһан нүхэдэйшни улаан шуһаяа адхажа байхада хэн шамда дадаха, дүршэхэ саг үгэхэб даа? Нэгэл мэдэхэдээ бүхы наһаараа дайралдажа ябаһан хүн мэтэ дадашанхай байхаш, дайн гэшэ үдэр хүнигүй хэжэ ябадаг ажалшни мэтэ болошоод байха. Эндэ командирай үүргэ тон ехэ байха ёһотой гэшэ...

– Сталинградһаа Берлин хүрэтэр миин лэ буунуудаа үргэлөөд ябажа гараа бэшэ хэ юмбиди даа. Гурбан жэл соо үзэгдэхэ ёһотой юумэниинь яһалал үзэгдөө гэшэ. Немецүүд хайра гамгүй ородог нэн, бултыемнай алаха, һалгааха гэнэн зорилготой байгаа. Мүнөө болоходо нүхэд болошонхой.., нэгэтэ Ельцинэй тэдэнэй урда “дирижировайжа” байхые телевизорээр харуулаа бэлэй...

Үдэр бүриин ажал мэтэ болошондон дайнай тэрэ сагые хөөрэжэ һууха дураниинь балай үгы хэбэртэй. Халта болоод лэ үндэнһөөрөө хубилһан мүнөө сагые халаглан дурдаха, хосорһон тэрэ ехэ баялигые шаналжа эхилхэ...

– Ондоогоор гүрэн түрэээ хубилгажа болохогүй байһан юм гү? Тэрэ реформа гэшэнь хэрэгтэйшые байһан байгаа бээ. Теэд иигэжэ, үндэнһөөрнь үгы хэжэ хаяха гэшэ юун гэшэб? Манай колхоз Урта дээрэ тогтоходоо 6000 хонитой байһан юм. 3 модон гэр бии бэлэй, бэшэниинь хуу һэеи гэрнүүд нэн. Колхознай хүгжэхэшые гэжэ хүгжэһэн бэлэй. Һандаралгын урда тээ 32 000 хонитой, 2 000 толгой үхэртэй, 1 000 гаран толгой адуутай болоод байгаабди. Агын бараг колхозуудай нэгэн байгаа...

Сэрэгэй албанда 5 жэл соо ябажа гарахдаа тэрэнэйнгээ бүхэли 3 жэлыень гал дүлэн, туулган мүндэр соогуур үнгэргөө. Дайнай хүүлээр хоёр жэлэй туршада Берлин хотые хоёр хубаанан «хил» дээрэ албаяа үргэлжэлүүлээд, 1947 оной апрелиин 17-до элүүр энхэ нютагаа бусажа ерэнэн байна. Дайнһаа ерээд, 24-тэй шиираг хүбүүн, яагаад миин нуухаб даа, хара багаһаа хэжэ дүршэнэн, орёо бэшэшье һаа хүшэрхэн хүдөөгэйнгөө ажалда хамсыгаа шамажал ороо бэд даа...

Дайнай газарта, фронт дээрэ болоһон үйлэ ушарнууд тухай хөөрэнхөөр байгараа, нэгэл мэдэхэдэш, «Улаан-Одон» колхозойнгоо ажабайдалда, мүнөө байһан үе сагта ерэнэнхэй байха юм.

– Хөөрхы, хэды ехэ таряанай газар байгаа гэшэ һэм. Орооһото ургамалнуудые 7 000 гектарта таридаг бэлэйбди. Тэрэнэйнгээ 3 000 гектарта шэниисэ тарихаш. Мүнөө тарилгын талмай дээрэ ямар ажал хэгдэнэ гэшэб? Оройдоол 1 500 га шэниисэ, 1 000-аад га овёстой хабди. Энээхэнээшье, ядалдажал захадань гарадаг хабди. Урдандаа 37 комбайн байһан юм, мүнөө хэды юм, 20 бии гү? КПСС-эй ЦК-гай, Министрнүүдэй Сөвөдэй, ВЛКСМ-эй ЦК-гай, ВЦСПС-эй Дамжуулгын Улаан туг 3 дахин абаһан байгаабди...

Дээдын зургаанай иимэ ехэ шагнал урдаа байһан ажахынуудта үгтэжэ байдаггүй һэн гээд яһала ойлгонобди. Тэрэ Улаан тугуудайнь саана уртынхидай хэды шэнээн ажалай баатаршалга байгаа гэшэб..? Үшөө 3 дахин абаха гэшэ...

Хуурайхан аргалай нүүрһэнэй нурма шэнги халуухан ульһанда бусалжа байһан мяхамнайшье бэлэн боложо гараба хэбэртэй. Лыгжима хүгшөө мяхаяа гаргажа табяад, маанарые столдо уриба. Хоёр хүгшөдэй олон тоото зээнэрэй нэгэн Доржо-Жабтан гэр бүлөөрөө Захааминһаа айлшад боложо ерэнхэйнүүд, барандаа нуубабди. Хажуудань баряад нууһан саарһанайм гэнтэ үгы болоходо, Бата-Мүнхэ Лодоновичай хөөрөөн, хоол барихын

хоорондуур, ульгам болошобо...

Бата-Мүнхэ Лодонович «Таһархай» дээрэ нютагайнгаа, Уртынгаа хүбүүдээр – Ч. Раднаевтай, С. Юндуновтай, Г. Раднабазаровтай, Г. Дагбаевтай суг миномётчигуудай һургуули гаража, хамта баруулһан, тиихэдээ тэдэ хүбүүдээрээ нэгэ полкдо туданһан байгаа. Сибириин шэрүүн уларилда эрэ болоһон Забайкалийн хүбүүд Сталинград шадарай саһата талаар, тэндэхи үбэлэйн хүйтэндэ ядахые мэдэнгүй, ёһотойл эрэлхэг зориг, баатаршалга харуулһан байха. Немецүүд эдээниие ямаршье довтолгоор эзэлһэн позициһоонь хобхолжо шададаггүй байһан, гэбэшье манай хүбүүдтэ энэ дайнай амархан байгаагүйн мэдээжэ бээ.

Уртын хүбүүд Юндунов, Раднабазаров, Дагбаев гэшүд Сталинград хотые хамгаалжа унабад...

Февралийн 13-да миномётчигууд Котельниковые дайсанһаа сүлөөлхэ байлдаанда хабаадабад. Дайсанай таһалгаряагүй довтолгонуудые угтажа, манай сэрэгшүд 7 хоног шаху окопууд сооһоо гарангүй буудалдаба. Окопууд соо хүйтэн, хоолшье үгы, Бата-Мүнхые тойроод хэды олон хүбүүдын алуулна, шархатана гэшүб. Бата-Мүнхэ Лодонович энэшье мүндэр мэтэ һомонууд соогуур дайруулангүй бүтэн гараба... 3 жэлэй туршада энэ мэтэ хэды олон буудалдаан болоһон байгаа юм. Тиигэжэ Волго шадарай ехэ тулалдаанда дивизинь «Гвардейскэ» гэнэн нэрэ зэргэдэ хүртэнэ. Гвардийн сержант Лодонов Донбассые, Одесса, Николаев хотонуудые сүлөөлэлсөө. Тирасполь хотые сүлөөлөөд байхадань Лодоновой соединение I Белорусска фронтын мэдэлдэ оруулна. Тиигэжэ 8-дахи гвардейскэ арми В. И. Чуйковой командовани доро Днепр мүрэниие гараад, Белоруссии сүлөөлөөд, 1944 оной намар Польшын хилэ хүрэжэ ерэбэ...

60 гаран жэлэй саана болоһон үйлэ хэрэгүүд... Олон юумэ мартагдаа юм бээ, гэбэшье Днепр мүрэниие гаталһан ушараа Бата-Мүнхэ Лодонович бүхы наһаараа һанажа ябадаг. Яажа мартахаб, хүн гэшү ганса наһандаа оройдоол нэгэ дахин, наһанайнгаал эсэстэ, газарай

хүрһөөр булуулдаг бэшэ аал...

Миномётчигуудай Днепрые гаталхаяа ерэнэн эрьейн метр бүхэн немецүүдэй үсэд нэтэрүү номон доро байгаа. Днепр гэшые барандаа баглана бээбди, ехэ мурэн гэшэ ха юм, дээрэнэ нуугаад гарашаха онгосо, һалшые байхагүй, "...Немецүүдэй таһалгаряагүй буудалган доро яагаад гаранат, саада эрьедэнь гараад, үшөө тогтожо үзэхэ хэрэгтэй" – гэнэн даалгабари дүүргэнгүй байжа болохогүй, дайнай үеын сэрэгэй журам тиимэ. Б-М. Лодонов хэдэн сэрэгшэдтээ эндэ тэндэнэ, уһан сооһоошые элдэб эсын хабтагайнуудые суглуулжа һалашуу юумэ бүтээгөөд, саада эрьедэнь гараха зорилготой ошобод. Зүрхэлжэ ороһон б эдэ сэрэгшэдэй бараг хахадтань шахуу хүрөөд ябатар, немецүүдэй һүниин харанхые гэрэлтүүлдэг ракетэ дэгдэжэ, һаруул болоһон уһанай нюруу дээрэ эли болоһон эдэ сэрэгшэдые одоол буудажал мэдээ бэд даа. Сэрэгшэдые барандаа уһа руу унажа, хүн бүхэниинь өөрын лэ арга бэдэрээ бээ, Бата-Мүнхэшые өөрынгөө аргаар, бурханайшые хайраар юм гү, тамарһаар бариһаар саада эрьедэнь гарашаба. Хэдыниинь энэ ехэ уһан сооһоо гараа юм, бэе бэеэ үгы болгоһон, Бата-Мүнхэ уһанһаа гарамсаараа, бомбын тэнэрһэн нэгэ ехэ нүхэ руу хүрэжэ орошобо...

Бомбо гэшэ нэгэ нүхэ руу хоёр дахин унадаггүй юм гээд хэлсэдэг бэшэ аал, тиибэшэ хажуудань унаха гэжэ нэгэ ехэ гэнэтэй юм ха юм. Нүхэн соо ороһон Бата-Мүнхын шал норошоһон хубсаһаяа бажуужа нуутар нэгэ бомбо тэрэл нүхэнэйн хажуудахана унажа, тэнэрэлгэнэ бодоһон бүхы газарын дээшэ хөөрөжэ һөөргөө унахадаа, манай нүхэрые хушажархиба...

Хүдэлхыншые, амилхыншые арга үгы, "...зай, иигээдшые, одоо дүүрэбэл хаб даа..." – гэнэн бодол тархидань орожо үрдэе юм ха...

Бүүр-түүр мэдэрэлдэнь хэншыеб үһэнһөөнь татана хэбэртэй,.. арайхан гэжэ нүдээ нээхэдэнь, элһэ шэгэшэһэн нүдэд соонь бүхы юумэн улаа-эрезэнээр,.. шуһан улаан

сэсэгүүд харагдаад... дахин мэдээгээ алдажархиба...

Үргэн голой тэгэн дунда уһа руу унаһан сэрэгшэд элдэб аргаар эрьедэ хүрэжэ гараа юм байна, старшина Филимоновой нюдэндэ нүхэн соо хубсаһаяа бажуужа һууһан Бата-Мүнхэ тороһон байба.

– Үгы, эндэхэнэ һуугаа һэмнэй, бомбо дээрэнэ тэһэрээ бэшэ ха юм, хайшаа орошобо гээцэб – гэжэ гайхаһаар байһан старшина гэнтэ ухаа орожо, булагдаһыень тухайлаад, түргэн гэгшэ малтажа, үшөө «бурхантаяа» байхадань гаргаба ха юм. Бата-Мүнхэ тэрэ газар дороо хэды шэнээн хэбтээ юм, гэнтэ хүнэй сабхиинь ула руу шангаар үдхэлжэрхихэдэ һэгээ ороод харахадань, муртэй юумэ харагданагүй, нэгэ хүн бүүдэлзэхэ шэнги, немец юм гү, манай хүн гү? Шэхэниинь бүглэцшэһэн, юушье дууланагүй, байн халта бараг боложо, нүхэрөө танижа, тэрэнэйнгээ, өөрынь амиды үлэһэндэ баяртай, энеэжэ байхада үшөө сухалдаад абадаг юм ха.

Старшина Филимонов Днепрые гаталхадаа тарашаһан нүхэдөө бэдэржэ ябаһаар, энэ нэгэнээ олобо ха юм, тиигэжэ Бата-Мүнхээ шэрэжэ, мүн лэ контузи абаад хэбтэһэн Ильясов капитандаа асарба. Капитан Ильясов сержант Лодонов хоёр медсанбат гээшээ хоёр үдэрэй туршада бэдэржэ олоод, сэрэгэй госпитальда оруулагдабад. Бата-Мүнхэ Лодоновичай хүзүүһээ тэрэ тэһэрэлгэһээ шаагдаһан хэлтэрхэй абтажа, бээ аргалуулаад, дахин өөрынгөө частьда бусажа, дайнай газарта үдэр һүнигүй хэжэ байдаг «ажалдаа» одоол хамсыгаа шамажа оробо гээшэ.

Бата-Мүнхэ Лодоновичай бүхы дайнай үедэ «шархатаба» гээшэнь энэл юм аа гү...

Түрүүшын шагнал. Сталинградтай байлдаанда “Эрэлхэг зоригой түлөө” гэһэн медальда хүртэжэ, удаань, тэрэ зоболонто Днепр мурэнөө гаталһанай түлөө Улаан Одоной ордендо хүртэбэ. Тиигээд лэ Улаан Одоной ордендо «Улаан Одоной» хүбүүн дайнай газараар баруулаһаар баруулжа, энэ ехэ зоболонгой эхин болохо Берлин хүрэбэ ха.

1945 оной хабар. Берлин шадархи байлдаанууд. Эндэ

немецүүдэй одоол үсэд шанга эсэргүүсэл байгаа гэж мэдээжэ бэлэй даа...

Сагаан нохойсье, эзэнэйнгээ байхада барагтай бэээ, би ехэ зүрхэтэй хүн боложо, газаа гараад, гудамжа талаһаа гэрэйн ханада “Заслуженный колхозник колхоза “Улан-Одон” Могойтуйского района Агинского национального округа Читинской области” гэжэ бэшээтэй хабтагайн доро табяатай хандали дээрэ хуубабди. Би ямарсье хүнһээ үлүүгээр хэжэ шададаг нэгэ эрдэмтэй – тамхияа татанаб.

– Одоол энэ тамхи гээшые оройдоошье татаагүй хүм. Шадахашьгүйб — гэжэ үбгэн хөөрэнэ. Тэрэ дээрэмнай бэшээтэй байһан хабтагай тушаа анхаралыень залаһамни:

– Дайнай үлүүээр, 1947 ондо табигдажа ерээд, комсомолой Могойтын айкомой эмхидхэлэй таһагые даагшаар ажаллажа захалаа һэм – гээд лэ, анхаралыень одоол дуратай тээшнь шэглүүлһэндэмни баяртай мэтэ болоод, хөөрөжэ эхилбэ.

Буряадаараа аяр 88 наһатай боложо ябаһан хүнэй ажабайдал, ажал хэрэг, ябаһан ябадал тухай захиһаань абаад лэ бэшэхэ болоо һаа, энэ ехэ наһанайнь оройдоол 3 жэл бүхы бэшэлгын ехэнхи хубие эзэлхэ шэнги. Дүн хамта 5 жэл соо сэрэгэй алба хээ, наһанайнгаа бэшэ хубие миин хуугаагүй юм бэшэ гү. Тэрээхэн хабтагайсье хадагдахадаа, миил гэрыень гоёожо хадагдаагүй байһан байха. Комсомолойнгоо хүдэлмэридэ хоёр жэл тухайтай ажаллаад, түрэл нютаг Уртадаа ошожо, нютагайнгаа хүдөөгэй Соведэй гүйсэдкомой түрүүлэгшээр арбаад жэл хүдэлөө, колхозойнгоо эхин партийна эмхие толгойлжо ябаа,.. тииһээр наһанайнгаа амаралтада гараа юм ха. Амаралтадашье гараад хүнгэн, хурдан, хүдэлсэ һайтай хүн амархам гэжэ хуһан юм гү, автоклубые даагшаар, ондоошье энэ тэрэдэ яһалал ябалсаһан байха.

Амгалан үедэ хэһэн, ябаһаниинь иигэд гээд лэ дүүрэшбэ гээшэ гү? Дүүрэгшьег лэ даа, үбгэн тухай хөөрэхэ юумэмнай үшөөл бии.

Агууехэ Илалтын 65 жэлэй ойн һайндэрые гүрэн түрын,

хамаг арад зоной үргэнээр угтажа, тэмдэглэжэ байхада үсөөхэн үлээн ветерануудай дайнай газараар ябаһан баримтануудые дэлгэрэнгышэг бэшэбэл, дайн гэшые дуулахаһаа бэшэ нюдөөрөө хараагүй зондо үльгэр, жэшээшые болохо аалам. Юушые үзөөгүй аад, дайгаар жүрөөдэһэн зарим зоние татад гэхэ, хойшолонгын хайшааб гэжэ халташые һаа ойлгуулаа һаа һайн лэ байгаал даа.

Берлин шадарай байлдаанууд. Бата-Мүнхэ Лодоновичай часть Берлин хотоһоо 70-аад модо газарта байгаа. Нэгэтэ дээгүүрнь немец самолёдой ниидэжэ ябахада Лодоновой отделиин сэрэгшэд буудажа оробод. Тагнуулай самолёт ябаһан байгаа, тэрэнь хэлбэлзээд, холо бэшэхэнэ ошожо унаба. Сэрэгшэд дайсанай һомон соогуур самолётдо гүйлдэжэ ошоод, алуулһан лётчигой планшет асархадань, тэрээн соонь манай сэрэгэй хүтэлбэридэ тон хэрэгтэй мэдээсэлнүүд байшоо. Тиигэжэ Бата-Мүнхэ Лодонов отделиингээ сэрэгшэдтэй армиин командир Чуйковой баясхаланда хүртэһэн байна.

Берлин хотые абалгын шухата байлдаанууд хоёр һара үргэлжэлөө. Ехэ хотын үйлсэнүүдээр болоһон байлдаанууд илангаяа аймшагтай һэн. Зарим ушарта хаанань манайхин, хаанань дайсад байнаб гэжэ мэдэхын аргагүй...

Нэгэтэ армиин штабта нюуса дансануудые хүргэхэ захиралта ерэбэ. Командирынь Лодонов түрүүтэй гурбан зүрхэтэй хүбүүдтэ энэ даалгабари үгэжэ, немецүүдэй буудалган доро байһан Шпрее голой саана байһан штаб тээшэ ябуулба. Тойроод утаа уняар, холошые харагданагүй. Ябаһаар Бата-Мүнхын хоёр нүхэд шархатажа, саашаа гансаардаад, үлгэгдэмэл хүүргээр голые гараад, штабтаа хүрэжэ, командованиин шухала даабари дүүргэһэн байна.

Энэ болон бусад баатаршалгануудайнгаа түлөө Бата-Мүнхэ Лодонов Алдар Солын III шатын орденоор шагнагдажа, армиин командир өөрөө бүхы сэрэгшэдэй урда үбсүүндэнь ордениень үлгэһэн байгаа.

Б-М. Л. Лодоновой алба хэдэг батальон Берлин хотын

тэгэн дунда хэн. Тойроод хандархан олон дабхар гэрнүүд. Сталинграднаа Берлин хүрэтэр Лодоновтай суг ошоһон Власик гэжэ батальонойнь командир хандархан гэрнүүдэй нэгэн соо ангажа хэбтэһэн шархатагшадта уһа оложо асархыень ябуулба.

– Хаанаһаа ологшобши, оло... – гэжэ захиржа бэшэ, гуйжа хэлээд гаргаһан байгаа.

Уһа бэдэржэ нэгэ хандархан ехэ гэрэй подвал соо ороод ябажа ябатарнь, урдаһаань немецүүд гаража ерэбэ. Халаг даа, бүхы даие ото ябажа гараад, дайсанай түб хүрэжэ ерээд, харатайхан энэ уулзалга... Хэдэн немец сэрэгшэдтэй хүлээгдээгүй гэнтэ уулзалгаһаа сошошод байхадань, немцүүдэй араһаа гэнтэ манай сэрэгшэ бии болоод, Бата-Мүнхын бүришье ойлгохоо болишоод, нүдэнүүдээ түхэрээн болгожо байхые хараад:

– Мэдээгүй хүн гүш, дайн дүүрээ ха юм — гэжэ хэлэбэ. Тэрэнь тэдэ немецүүдые туужа ябаһан сэрэгшэ байһан байгаа. Тэрэ дороо хүлнүүдын эдэлдээд, унан алдабашье, бэээ шанга барижа, бэдэрһэн тэрэ уһаяа олоод нүхэдтөө ерэхэдэнь, тэдэнь дайнай дүүрэхэн тухай мүн лэ мэдэхэн байбад. Баяр гээшэшье болоол бэд даа. Энээнэй удаа хоёр, гурба хоноод байхада сэрэгшэдтэ шагналнууд барюулагдажа, энэ удаа Бата-Мүнхэ Лодонов Алдар Солын II шатын орденээр шагнадаба.

Эзэлэгдэхэн тэрэ Берлин хотын гудамжануудай нэгэндэ ябажа ябаһан Бата-Мүнхэ Лодонович связистнуудай отделениин командир Семён Дугаронтой уулзашаба. Хоюулан бэдэржэ нютагайнгаа үшөө гурбан хүбүүдые олоод, дарагдаһан дайсанай гуламта дээрэ – Бранденбургын ехэ үүдэнэй хажууда дүрээ буулгуулха гэжэ шийдэбэд. Тиигэжэ Оловяннаһаа Георгий Викулов, Бооржоһоо Базар Балданжапов, Сагаан-Шулуутайһаа Бата Рабжаев гэхэн 5 баатар хүбүүдэй Бранденбургын үүдэндэ абхуулан зураг газетэ, журнал, номууд соогуур үргэн олондо үльгэр жэшээ боложо үзэгдэдэг бэлэй...

...Улаан Одоной, Эсэгэ орноо хамгаалалгын Агууехэ

дайнай, Алдар Солын III, II шатануудай орденууд, 20-оод медальнууд,.. үхэлтэ дайнай газар дайдаар юрын сэрэгшын үдэр, хүнигүй үнэн сэхээр туйлажа гараһан баатаршалга,.. тэрээхэн бомбын тэхэрхэдэ амидыгаар булагдаһан ушаршье,.. Берлин хотые абалга,.. Бранденбургын үүдэн...

Бата-Мүнхэ Лодонович эдэ бүгэдые үзэхэ, дабажа гараха үйлэтэй, золтойшье байгаа гээд хэлэбэлнай хэн хорихоб? “Дайн гээшые үзэхэ, тэрээндэ хабаадаха золтой байгаа” – гэхэн үгэнүүд хоорондоо хажар, яашье таарахагүй үгэнүүд байна, гэбэшье Бата-Мүнхэ Лодонович нээрээл золтой байгаа.

Үгыл һаа дайнда ороһон түрүүшынгээ намар, Сталинград шадарай байлдаануудай нэгэндэ лаб лэ хосорһон байха һэн. Теэд золтой хүниие түрэл нютагынь гараа һарбайжа, дайсанай һомонһоо альгаараа халхалжа абараа бэлэй...

Хүсэндөө найдаһан, диилэхэбди гэжэ батаар этигэһэн дайсан зарим ушартаа үхэл тариха наададагшье байһан байхадаа болоо...

Дайсан гээшые үнэн бэеэрнь һаял хараһан, дариин амта һаял танижа ябаһан гүлмэрхэн хүбүүдэй Дербенёвка шадар, хээрэ ябахада, тиимэ нэгэ «наадан» болоо юм ха. Дээшээ нэгэ голхон, хадагдаагүй тарьяан – эдэ бүгэдые тарьяата газарай хүдөөгэй хүбүүн хадаа Бата-Мүнхэ обёоржо ябаа. Тарьяанай ехэ поли шатана хэбэртэй – утаан, уняар...

Гэнтэ дабхар далитай шара румынска самолёт бии болоод, хүбүүд дээгүүр мүндэр шэнги һомонуудаа адхажа мэдэбэ... Связист алуулба хэбэртэй, нэгэн шархатаба, командиршье хаана юм, мэдэхэ юумэ үгы... Самолёдшье хэдэ эрьезд лэ буудажал байна... Тээ тэндэ байһан хонхор обёорһон Бата-Мүнхын тэрээн тээшэ гүйхэдэ, самолёт эрьезэ ерээд лэ, һомонуудаа хажуугаарнь табжагархай буулгаад алад ниидэшэбэ. Тудаагүйгөө хараа юм бэээ, дахин эрьезд ерэбэ... Энэ үедэ Бата-Мүнхэ гүйдэлөөрөө ошожо, үндэрын нэгэ 50 см. тухайтай ургамалнуудай

хоорондуур шургаад, бээ халта хушаан болоод, хүдэлэнгүй хэбтэшэбэ. Ороһон газарыень лётчигууд хараһан байгаа юм гү, нөөхил һомонуудаа хажуугаарнь зай талагүй адхаад саашалжа, эрьед ерэхэдээ буудангүй гараба. Алаабди гэжэ һанаһан байха...

– Юумын намдахада харахадам, эгээл манай эндэ ургадаг далан хальһанцуу ургамал соо орожо хороһон байгааб. Энэ ургамал харахадаа нютагаймни далан хальһан һанаандамни ороо бэлэй — гэжэ Бата-Мүнхэ Лодонович дулааханаар дурсана.

Далан хальһан. Хаанаһаа тэрэ Сталинград шадарай газарта ошожо ургаһан далан хальһан байба гээшэб? Бата-Мүнхые заяашань лэ хүтэлжэ, тэрээхэн далан хальһан соо абаашажа, нюужа абарһан байха...

Алдар Солын орденуудай дүүрэн кавалер гэшэмнай Советскэ Союзай Герой гэхэн нэрэ зэргэтэй тон адли гэдэг гээбы даа. Энэнь сэрэгшын алдар хүсэд, түгэс гэршэлһэн баатар хүнүүдтэл барюулагдадаг орденууд байха. Эндэ Бата-Мүнхэ Лодоновичай дайнай шөрүүн жэлнүүдтэ туйлажа гараһан замайнь оройдоол хэдыхэн хуби дурдагдаа, Алдар Солын орден гээшэ туд дайралдаһан лэ хүндээ барюулжа байдаг орден бэшэ ха юм даа.

Нэгэтэ полкынь штабай начальник Бата-Мүнхэ Лодоновичта “Алдар Солын I шатын ордендо зууршалаад байнабди” – гэжэ хэлэһэн байгаа...

Газар түбидэ габ гансахан Агуухэ Эхэ оронойнгоо аюулда ороод байхада, нютаг дайдаяа абарха, аршалха нангин хэрэгтэ үнэн сэхээр бээ зорюулжа, уялгата албаяа 1947 ондо дүүргэжэ, нютагаа бусажа ерэнэ. Тэрээхэн орден тухай нураг суушье даб дээрээ үгы.

1951 ондо, байтараа гэб гэнтэ, Бата-Мүнхэ Лодоновичта Агын округой сэрэгэй комиссариадһаа “Алдар Солын II шатын орден ерээ” – гэжэ дуулгаба.

“Алдуу болоогүй юм гү, I шатын ордендо зууршалагдаһан байгаалби. Тиигээдшье нэгэ адли орденуудые хоёр дахин үгэдэггүй ха юм – гэжэ Бата-Мүнхэ

Лодоновичай харюусахада, сэрэгэй комиссариадайд удаан бодожо байнгүй тэрээхэн ордениень һөөргэнь ябуулжархиан байгаа. “Эндэ алдуу болоо, тэндээ һайсар харагты, зууршалагдаһан саарһа, дансанинь байха ёһотой” – гэжэ хэлэһэншье юм гү, үгы гү, Алдар Солын I шатын орден мүнөөшье болотор үгыл даа. Үндэр һаһатай, үнэн сэхэ сэрэгшын зүрхэн хүлээнэл байха...

Тэрээхэн сэрэгэй «бухгалтери» гэшыень шэнээр, һайнаар хаража болохогүй юм гү? Бата-Мүнхэ Лодонович Агуу Илалтын 60 жэлэй ойн һайндэрые Москва хотодо угтаха уряал абанхай, ябаад ерээ һэн. Тиихэдэ баатар сэрэгшэдэ “Хани барисаанай” орден барюулагдаа бэлэй. Тиихэдэ төөриһэн тэрээхэн эгээл үнэтэй, эгээл сэнтэй, Сталинград хотоһоо Берлин хүрэтэр ябагаар ябажа олоһон ордениень үнэн эзее олохошье аалам.?!

Агын дайдын алдар сууга хүбүүдэй нэгэн – *Шойжол-һама Базарон*.

1878 ондо түрэхэн Шойжол-һама Базарон ХХ зуун жэлэй эхин багай түүхэдэ лаб һуурияа эзэлжэ, тэрэ үеын эгээл эрхим хүнүүдэй зэргэдэ мүнхэрһэн байха юм. Агын тойрогто гэгээрэлэй ехэ хүдэлмэри ябуулһан, хүүгэдэй һургуулинуудта үзэхэ олон тоото номуудые бэшэһэн, тэдээн соонь үзэглэл, буряад хэлэнэй дүримүүд, «Улаан одон» болон бусад уншаха номууд, арадай заншал, гуримуудые, аман зохёол һайнаар мэдэхэ, хэдэн зүжэгүүдэй, бусад зохёолнуудай автор, РСФСР-эй, удаань СССР-эй уран зохёолшодой холбооной гэшүүн, газетын редактор, Агын аймгүйсэдкомой түрүүлэгшэ болон бусад хүтэлбэрилхы тушаалнуудта ажаллаһан, алишье талаараа түрэхын ялас гэмэ бэлигтэй Шойжол-һама Базароной хуби заяан бусад, тэрэ үеын, эгээл бэлигтэйшүүлэй хуби заяанһаа холо ошоогүй, 1937 оной апрелин 17-до түрмэдэ хаягдаад, удааншье болонгүй буудуулжа хосорһон байха юм.

Урта нютаг Ага соогоо «Улаан одон» гээд суурхаһан гэзбы даа... Шойжол-һама Базароной «Улаан одон»... Бата-Мүнхэ Лодоновичой «Улаан одон»... Шойжол-һама

Базароной апрелиин 17... Бата — Мүнхэ Лодоновой
апрелиин 17...

Бата-Мүнхэ Лодонович 1947 оной апрелиин 17-до
дайнай газарһаа нютагтаа бусажа ерээд, Шойжол-Һама
Базароной хүбэлгэн бэрхэ Лыгжима басагантай хуби
заяагаа ниилүүлжэ, 5 хүүгэдэй эхэ, эсэгэ боложо, нютаг
нугадаа гуламтаяа тахижа һуудаг хоёр лэ даа. Лыгжима
Шойжолхамаева нютагтаа бүхы наһаараа бухгалтер
мэргэжэлээрээ хүдэлжэ гараһан, мүн лэ Эсэгын ехэ дайнай
арын хүдэлмэриин ветеран.

Хүүгэдынь, гэлтэй, өөһэдөө хэдэн олон хүүгэдэй эхэ,
эсэгэнэр, үбгэн аба, эжынэр, нагаса аба, эжынэр
болонхойнууд, нэрлэмээр байна:

Арайл яаража, хүндэ үбшэндэ нэрбэгдэжэ, алтан
дэлхэйһээ халижа ошоһон Сэдэн-Ешэ, Уртынгаа нургуулида
наһаараа багшалһан, Россин эрдэм нуралсалай габьяата
хүдэлмэрилэгшэ, инженер мэргэжэлтэй, нютагтаа
хүтэлбэрилхы тушаалнуудта ажаллаһаар наһанайнгаа
амаралгада гараһан Сэбээн-Гэлэг нүхэртээ, Володя,
өөрөө инженер мэргэжэлтэй, Света нүхэртээ, Дабаа
Бэлигмаа нүхэртээ багшанар – үлэһэн эдэ хоёр хүүгэдынь
барандаа нютагтаа, хоёр хүгшэдөө тойроод ажаһуудаг.

Дари-Жаб басаганиинь Зүүн Сибириин соёлой
академида ажалтай, сэрэгэй мэргэжэлтэн Гарма-Жаб
нүхэртээ Улаан-Үдэдэ, Дулма-Жаб Баяр нүхэртээ хэлхээ
холбооной мэргэжэлтэд, Могойтодо. Эдээнэй хүүгэд,
хүүгэдэйнь хүүгэд гээд тоолохо болоо наа хэды юм бэ-ээ,
иигээд лэ газар дэлхэйгээр дүүрэн таража һуудаг үнэр баян
бүлэл даа.

Нэгэтэ Сэбээн-Гэлэг худында һуутарнай Бата-Мүнхэ
худа орожо ерээд, элүүр энхэнээ эхилээд энэ тэрые
хөөрэлдэһөөр һуутараа, тэрээхэн велосипедыень
һанууһамни:

Өө, минишни шарнирнууд гэжэ, отлично работают –
гэжэ,

үбдэгөө хүдэлгэжэ байжа хүхээ бэлэй...

Үнэхээрөөшье, үнгэрхэн дайнай баатарнуудай нэгэн, үндэр наһатай Бата-Мүнхэ Лодонович Лодонов худамнай гайхалтай хүнгэн, худал, буруу юумэндэ огтолон дурагүй, эрилтэ ехэтэй, хатуу, тэрэ муртөө хүхюу, шогтой хүн юумэл даа. Мүнөө үнгэрхэн дайнай ветерануудые гэр байраар хангаха хүдэлмэрийн үргэнөөр ябуулагдажа байһанай ашаар Бата-Мүнхэ Лодонович Лыгжима хүгшэнтээ Могойто нууринда болбосон түхэлтэй гэр абанхай, амгалан тэнюухэн ажаһуунд гэшэ.

Велосипедээрээшье, ябагааршье наа ябажал ябаг лэ даа, эдэ үбгэдэй жаргажа нууха сагын хэзээ дахин ерэхэ юм.

... Минии Аюр Даша хоёр зээнэршье бэлигтэй бэрхэ, алдартай суутай уг удамаараа энэ наһандаа омогорхожол ябанад бээ...

Берлин. Бранденбургын үүдэндэ. Зүүн гарһаа:

Оловяннаһаа Георгий Викулов,

Бооржоһоо Базар Балданжапов,

Уртаһаа Бата-Мүнхэ Лодонов,

Сагаан-Шулуутайһаа Бата Рабжаев Яруунаһаа Семён Ду